

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

**СОЦІОКУЛЬТУРНІ
ТРАНСФОРМАЦІЇ
В УКРАЇНІ ПІД ВПЛИВОМ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ
ВІЙНИ**

Аналітична доповідь

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
В УКРАЇНІ ПІД ВПЛИВОМ ВІЙНИ

Аналітична доповідь

КИЇВ – 2025

УДК 316.7:%355.01](477)”2014/...”

С 69

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол № 5 від 25 листопада 2025 року)

Авторський колектив

Бевз Т. А., головний науковий співробітник, доктор історичних наук, професор
Котигоренко В. О., завідувач відділу етнополітології, доктор політичних наук, професор

Ляшенко О. О. науковий співробітник, кандидат історичних наук

Ніколасць Ю. О., завідувач відділу політичної культури та ідеології, доктор історичних наук, професор

Розумний М. М., завідувач відділу теорії та історії політичної науки, доктор політичних наук, старший науковий співробітник

Рябчук М. Ю., провідний науковий співробітник, кандидат політичних наук

Шаповал Ю. І., головний науковий співробітник, доктор історичних наук, професор

С 69

Соціокультурні трансформації в Україні під впливом російсько-української війни: аналітична доповідь. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025. 60 с.

Аналітична доповідь містить аналіз соціокультурних трансформацій в Україні в умовах сучасної російсько-української війни. Розглянуті сутнісні прояви світоглядних та екзистенційних зрушень, що відбулися на рівні індивідуальної та групової свідомості щодо уявлень громадян України про цілі свого життя та ціннісні пріоритети.

Запропоновані концепти "руско-російської" загрози національним цінностям України, захисту національної ідентичності в умовах когнітивної війни. Визначені трансформації ідеологічних уподобань громадян України, специфіка засвоєння ними "європейських" цінностей та етнополітичні аспекти соціокультурних змін. Окреслений соціокультурний вимір громадянства та охарактеризовані переоцінки громадянами України подій і постатей минулого під впливом російської воєнної агресії.

Аналітична доповідь підготовлена за результатами виконання науково-дослідної роботи "Соціокультурні трансформації під впливом війни" (державний реєстраційний номер 012U001858).

УДК 316.7:%355.01](477)”2014/...”

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies**

**THE SOCIOCULTURAL
TRANSFORMATIONS IN UKRAINE
UNDER THE INFLUENCE OF THE
RUSSIAN-UKRAINIAN WAR**

Analytical report

**Kyiv
2025**

UDC 316.7:%355.01](477)"2014/..."
C 69

*Recommended for publication by the Academic Council of the Kuras Institute of
Political and Ethnic Studies, NAS of Ukraine
(Minutes No. 5 of 25 November 2025)*

Author team:

Bevz T. A., Chief Researcher of the Department of Theory and History of Political Science, Doctor of Historical Sciences, Professor

Kotygorenko V. O., Head of the Ethnopolitics department, Doctor of Political Sciences, Professor

Lyashenko O. O., Research Scientist of Department of Ethnopolitics, Candidate of Historical Sciences

Nikolaiets Yu. O., Head of the Department of Political Culture and Ideology, Doctor of Historical Sciences, Professor

Rozumnyi M. M., Head of the Department of Theory and History of Political Science, Doctor of Political Science, Senior Research Scientist

Ryabchuk M. Yu., Leading Researcher, Candidate of Political Science

Shapoval Yu. I., Chief Scientific Research Scholar, Department of Theory and History of Political Science, Doctor of Historical Sciences, Professor

C 69 Sociocultural transformations in Ukraine under the Influence of the Russian-Ukrainian War: Analytical report. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies, NAS of Ukraine. 2025. 60 p.

The analytical report contains an analysis of socio-cultural transformations in Ukraine during the current Russian-Ukrainian war. It examines the essential manifestations of worldview and existential shifts that have occurred at the level of individual and group consciousness regarding Ukrainian citizens' perceptions of their life goals and value priorities.

It proposes concepts of the "Russian-Russian" threat to Ukraine's national values and the protection of national identity in the context of cognitive warfare. It identifies transformations in the ideological preferences of Ukrainian citizens, the specifics of their assimilation of "European" values, and the ethnopolitical aspects of sociocultural changes. The sociocultural dimension of citizenship is outlined and the reassessment by Ukrainian citizens of past events and figures under the influence of Russian military aggression is characterised.

The analytical note was prepared based on the results of the research project "The sociocultural transformations in Ukraine under the influence of the war" (state registration number 012U001858).

UDC 316.7:%355.01](477)"2014/..."

© Kuras Institute of Political and Ethnic Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2025

ЗМІСТ

Вступ	7
Русско-російська загроза національним цінностям України <i>(Олексій ЛЯШЕНКО)</i>	10
Захист національної ідентичності в умовах когнітивної війни <i>(Тетяна БЕВЗ)</i>	16
Трансформація ідеологічних уподобань громадян України <i>(Максим РОЗУМНИЙ)</i>	22
"Європейські цінності": від нормативного визнання до практичного засвоєння <i>(Микола РЯБЧУК)</i>	28
Громадянство: соціокультурний вимір <i>(Юрій НІКОЛАЄЦЬ)</i>	33
Етнополітичний аспект соціокультурних змін <i>(Віктор КОТИГОРЕНКО)</i>	39
Російська воєнна агресія і національна пам'ять: переоцінка минулого <i>(Юрій ШАПОВАЛ)</i>	46
Висновки	53

TABLE OF CONTENTS

Introduction	7
The Russo-Russian threat to the national values of Ukraine <i>(Oleksiy Lyashenko)</i>	10
Protecting national identity in the context of cognitive warfare <i>(Tetyana Bevz)</i>	16
Transformation of Ideological preferences of Ukrainian Citizens <i>(Maksym Rozumnyi)</i>	22
"European values": from normative recognition to practical assimilation <i>(Mykola Ryabchuk)</i>	28
Citizenship: the socio-cultural dimension <i>(Yurii Nikolaiets)</i>	33
The ethnopolitical aspect of sociocultural changes <i>(Victor Kotygorenko)</i>	39
Russian military aggression and National memory: Re-evaluating the Past <i>(Yuriy Shapoval)</i>	46
Conclusions	53

ВСТУП

Соціокультурні трансформації під час війни – це складний, багатовекторний процес, який передбачає зміни суспільства та культури, що відбуваються під впливом збройного конфлікту, і такі зміни, як правило, відмінні для агресора та його жертви.

Масове застосування зброї в умовах війни порушує життєві ритми громадян, може сприяти руйнуванню певних соціальних інституцій та норм, водночас стимулюючи формування нових цінностей, ідентичностей та соціальних практик, необхідних для виживання у складних воєнних умовах та для організації ефективного опору ворожому вторгненню. Соціокультурні трансформації в умовах війни зазвичай включають деструкції, втрати, травми і, водночас, згуртування громадян, розвиток стійкості, оновлення ідентичності. Такі трансформації у багатьох випадках мають довгострокові наслідки для післявоєнної відбудови та відновлення.

Війна зумовлює переоцінку життєвих пріоритетів зі зміщенням акценту на виживання, безпеку, патріотизм та солідарність нації. Зовнішня загроза часто приводить до гуртування громадян навколо спільних цілей та цінностей, підвищуючи національну єдність та ідентичність і сприяючи формуванню горизонтальних зв'язків, які зберігаються упродовж тривалого часу. Усвідомлення спільності цілей, як правило, сприяє налагодженню та зміцненню зв'язків між різними прошарками громадян, між громадянами, які проживають у різних регіонах країни, та із діаспорою. Таке усвідомлення також визначає формування певних практик поведінки громадян, визначених необхідністю швидко ухвалювати та втілювати в життя рішення, необхідні для організації відсічі агресору. Громадяни опановують нові для себе практичні навички, змінюють звичну поведінку, що пов'язано як із об'єктивними (міграції, загрози), так і суб'єктивними умовами (патріотичне піднесення).

В умовах війни держава набуває значно більшого впливу в регулюванні економічних та соціальних відносин за зростання рівня концентрації влади в руках вищого військово-політичного керівництва країни. Війна слугує вагомим мірилом ефективності кадрової політики та дипломатії.

Війна також стає джерелом нових тем, образів та символів у літературі, музиці, кінематографі: відбувається переосмислення культурної спадщини, можуть бути активовані процеси деколонізації, збереження та зміцнення національного культурного простору.

Розгортання бойових дій породжує масові психологічні травми, стрес і тривожність. Зміни індивідуального сприйняття світу та себе у цьому світі стають значним фактором соціокультурного ландшафту. Різний досвід війни суттєво впливає на поведінку громадян, їхнє ставлення до участі в організації опору ворогові та до участі у післявоєнній відбудові та відновленні.

Вимушене переміщення великих груп населення під впливом розгортання бойових дій змінює демографічний та соціокультурний склад як громад-реципієнтів, так і громад виходу мігрантів. Війна може також сприяти появі нових соціальних статусів, сформованих в умовах масових міграційних процесів.

Сучасна російсько-українська війна постала наймасштабнішим збройним протистоянням з часів Другої світової війни. Перебіг та характер бойових дій дозволяє окреслити локальний (2014–2021) та повномасштабний (2022– сьогодні) її періоди.

Україна є жертвою ворожої агресії, що відповідним чином визначає соціокультурні трансформації під впливом війни. Захищаючи свою країну від нападу ворога, українці продемонстрували здатність гуртуватися, щоб дати відсіч переважним силам ворога. Війна стала причиною загибелі великої кількості громадян, помітно вплинула на їх ціннісні пріоритети, призвела до масштабного переміщення населення та формування нових практик поведінки людей.

Дослідження забезпечує перевірку низки гіпотез, а саме: про існування відмінностей соціокультурних трансформацій в Україні під впливом російсько-української війни впродовж локального та повномасштабного її періодів; вихід України з-під впливу російського соціокультурного середовища в умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ; доцільність розрізнення "росускої" та "російської" загроз національним цінностям; можливість національної ідентичності бути вагомою зброєю у когнітивній війні;

розрив із залишками імперської ідентичності та підвищення національної самосвідомості українців; глибше і повніше ототожнення громадян із цінностями свободи, гідності, солідарності, справедливості; поглиблення процесу деколонізації із переглядом історичних наративів.

Дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході із використанням контент-аналізу, критичного дискурсу-аналізу, кейс-стаді аналізу, компаративного та кореляційного аналізів тощо.

Оцінки соціокультурних трансформацій в Україні під впливом російсько-української війни здійснені із використанням результатів кількісних і якісних опитувань громадської думки, проведених соціологічними установами, що дають змогу сформуванню уявлень про спрямування та інтенсивність таких трансформацій.

Проаналізовані панівні наративи та зміст державних політик, що реалізуються у вітчизняному публічному просторі, окремі нормативно-правові документи національного і наднаціонального рівня, результати роботи міжнародних моніторингових місій (у тому числі й на тимчасово окупованих територіях України), аналітичні звіти та моніторинги Центру стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки, матеріали звітів NATO StratCom COE, *EUvsDisinfo*, *Atlantic Council DFRLab* тощо.

Водночас враховувалися не лише можливості, а й обмеження щодо повноти та достовірності інформаційного потенціалу джерел. Ідеться, зокрема, про результати соціологічних опитувань в умовах війни. Ці результати, репрезентативні щодо певної соціальної групи, спільноти та території, не завжди можуть бути такими для всієї України та її громадянського загалу. Найбільші обмеження стосуються опитувань на тимчасово окупованих територіях, а також біженців за кордоном. Неможливість опитувати військово-службовців обумовила використання глибинного інтерв'ю.

РУССКО-РОСІЙСЬКА ЗАГРОЗА НАЦІОНАЛЬНИМ ЦІННОСТЯМ УКРАЇНИ

Політика всіх російських державних утворень, до складу яких входили українські (і не лише) етнічні території, завжди була спрямована проти національних цінностей поневолених націй і етносів, насамперед – на знищення їхньої ідентичності та державності. Ідентичність намагалися стерти, державність – або не допустити її формування, або ліквідувати, якщо вона вже існувала.

У порівняно мирний час ці завдання російські державні утворення реалізовували переважно приховано, через так звану "м'яку силу", а в умовах відкритого протистояння – демонстративно, зухвало й максимально жорстоко через війну й терор, як інструменти держави.

В умовах сучасної російсько-української війни загрози Україні з боку РФ знову набули максимальної виразності. Російська агресія вплинула на всі сфери життєдіяльності України й поставила під загрозу перспективи її існування як суверенної держави, а українців – як нації.

Поняття *загроза* використане в назві як узагальнення низки споріднених з ним понять: *виклик, ризик, небезпека, криза*. Існують різні дефініції цих термінів, зокрема співвідношення *небезпеки* і *загрози*. На наш погляд, кожне з них визначає певний рівень загрози через можливість і масштаб заподіяння шкоди системі. *Виклик* – це актуальна проблема або вимога сучасності, що потребує розв'язання. Саме по собі це поняття не містить ознак можливого заподіяння шкоди певній системі. *Ризик* означає можливість зародження ситуації заподіяння шкоди гіпотетично. Слід зазначити, що поняття *ризик* є дуалістичним явищем: воно може розглядатися й як певний рівень усвідомленої загрози, й як *свідома дія* (В. Котигоренко). *Небезпека* – це стан, за якого реалізація заподіяння шкоди стає практично можливою.

Загроза ж передбачає реальні події, процеси, що переводять можливість заподіяння шкоди з гіпотетичної та потенційної площини у сферу фактичної реалізації. Тобто, по суті, загроза – це емпіричний прояв стану небезпеки.

Криза – це загроза, яка актуалізована настільки, що здатна руйнувати основи держави й громадянського суспільства.

Поєднання викликів, загроз та небезпек, а також криз в єдине ціле становить *гібридну загрозу*. Внаслідок її впливу слабшає національна стійкість і цивілізаційна суб'єктність країни (С. Пирожков, Н. Хамітов). Отже, така гібридна загроза становить небезпеку для української ідентичності (національно-громадянської та етнокультурної) та існування Української держави, тобто *може розглядатися як екзистенційна*.

Визначення, класифікація й систематизація цінностей характеризуються великою розмаїтістю підходів. Зокрема, цінність може розглядатися як предмет, що має певну користь і здатність задовольнити потребу; як ідеал, до якого прагнуть; як норма, якої необхідно дотримуватися; як значущість чогось для особи або соціальної групи. Ще однією ознакою цінностей, яка надає їм особливого значення, є те, що цінність – це своєрідний культурний "код". Його специфічність полягає у тому, що саме цей "код" забезпечує процес культурної ідентифікації особистості, народу, нації, розвитку національної свідомості (Ю. Шайгородський). Загалом під поняттям "національні цінності" розуміється *ядро, що забезпечує розвиток суспільства, стабільність країни та збереження унікальної ідентичності її населення*. З цього погляду запропоновано схему розподілу національних цінностей України на такі чотири основні групи: *духовні та моральні* (гідність людини; воля як життєва потреба; повага до історії, історична пам'ять; повага до природи, землі; працьовитість); *культурні* (мова; духовність і релігія; мистецтво і традиції; освіта і наука; ідентичність (етнонаціональна)); *політичні та громадянські* (державність: незалежність і суверенітет; демократія; патріотизм; ідентичність (національно-громадянська); верховенство права); *соціальні* (сім'я; солідарність та взаємодопомога; рівність та повага до прав людини; громадянська активність; справедливість).

В основі бачення *екзистенційної загрози* національним цінностям України в умовах російсько-української війни лежить концепт про її дуалістичну природу – розрізнення на "російську" та "руську". Такий поділ є актуальним з погляду того, що намагання РФ

знищити українську державу та націю ще більше загострили потребу не лише у спротиві воєнній агресії, а й у ціннісному, ідентифікаційному спротиві.

"Російська" загроза походить від російської держави як політичного, військового, економічного і дипломатичного суб'єкта та її інституцій (уряд, армія, спецслужби тощо), які реалізують політичну практику "рашизму". "Рашизм" як інструмент придушення, мобілізації й легітимації агресії є системно інтегрованою частиною державної політики РФ, головними цілями якої щодо України є ліквідація її суб'єктності усім арсеналом засобів, яким володіє російський державний апарат. Способи реалізації цієї загрози – передусім інструменти державної агресії: війна, окупація, терор, примусова паспортизація, русифікація, депортації, маніпулятивна зовнішня політика. Головними об'єктами її впливу є державність, владні інституції та територія України; мета – ліквідація державності, суверенітету та територіальної цілісності України.

"Русская" загроза випливає зі світоглядного ідеологічного концепту "руській мір", який функціонально задумувався як один з неофіційних інструментів розмивання неруських ідентичностей на пострадянському просторі для посилення на його теренах зовнішньополітичного впливу РФ та поступово трансформувався на гнучку й продуману технологію під патронатом російської держави. Способи її реалізації – інструменти ідеологічної експансії: пропаганда ідей "єдиного / раздельонного народа", наративи про "спільну історію", релігійний вплив, мовно-культурна експансія через медіа й масову культуру; інтелектуальна колонізація через нівелювання вагомості української історії, мови, культури та нав'язування комплексу меншовартості. Головні об'єкти впливу цієї загрози – українська етнокультурна ідентичність, історична пам'ять і культура; мета – підрив української самосвідомості, самотності та деморалізація українців.

"Рашизм" і "руській мір", по суті, є двома інструментами системної реалізації русско-російської екзистенційної загрози національним цінностям України.

Система руйнування духовних та моральних цінностей України ґрунтується на пригніченні особистої людської гідності, її

підпорядкуванні "вищим інтересам" держави (імперії). Вона реалізується через дегуманізацію і масові злочини (об'єкт впливу – гідність); заперечення свободи (об'єкт впливу – воля); історичне привласнення та руйнування пам'яті (об'єкт впливу – повага до предків); екоцид (об'єкт впливу – повага до природи, землі); руйнування економічного й трудового потенціалу (об'єкт впливу – працьовитість).

Системна руйнація культурних цінностей *України* через "русскіє" і "російські" загрози спрямована на знищення культурного коду українців. Вона реалізується через державну політику русифікації на всіх рівнях (об'єкт впливу – українська мова); нищення духовної окремішності та дестабілізацію духовно-релігійної сфери (об'єкт впливу – духовність і релігія); апропріацію української культурної спадщини (об'єкт впливу – мистецтво і традиції); контрольоване державою формування лояльності до РФ (об'єкт впливу – освіта і наука); заперечення української самобутності (об'єкт впливу – етнокультурна ідентичність).

Системна руйнація політичних і громадянських цінностей *України* через "русскіє" та "російські" загрози спрямована на тотальну зачистку тимчасово окупованих територій *України* (ТОТ) від традицій і артефактів української політичної присутності, а на решті території *України* – на дестабілізацію політичної ситуації, руйнацію й дискредитацію українських демократичних і правових традицій та інституцій. Вона реалізується через державну політику паспортизації (об'єкт впливу – українська національно-громадянська ідентичність); нищення й дискредитацію української символіки та героїки (об'єкт впливу – український патріотизм); "інтеграцію нових територій" – спроби легітимізації російської воєнної агресії та окупації частини *України* (об'єкт впливу – українська державність, незалежність, суверенітет); насадження рашистської тоталітарної моделі держави (об'єкт впливу – демократія); правове закріплення тоталітарних норм і практики політичних репресій (об'єкт впливу – верховенство права).

Системна руйнація соціальних цінностей *України* через "русскіє" і "російські" загрози спрямована на руйнування мирної повсякденності, соціального розвитку *України*, перетворення її на

"територію Руїни". Вона реалізується через розрив родинних зв'язків, руйнування сімей (об'єкт впливу – сім'я, родина); підлив суспільного єднання й намагання РФ створити нові лінії розколу та насадження рашистської тоталітарної моделі держави (об'єкти впливу – солідарність і взаємодопомога та громадянська активність); політику паспортизації та дискримінації не громадян РФ (об'єкт впливу – рівність і права людини); дегуманізацію й масові злочини та їхнє заперечення й відсутність покарання (об'єкт впливу – справедливість).

"Російська" загроза національним цінностям України – це цілеспрямована й методична діяльність державного апарату РФ або державна політика "рашизму". Тоді як "русская" загроза – це, по суті, екзистенційна "війна за душі" переважно у форматі концепту "русского міра". Їхня мета одна – знищення України як держави та українців як нації. Тому часто ці дві загрози реалізуються узгоджено, проте кожна має свої цілі й методи їх досягнення.

В умовах війни *кожна* національна цінність України перебуває або в стані безпосередньої загрози на підконтрольній уряду України території, або в стані кризи на ТОТ України. Це дає підстави для висновку про те, що русско-російська загроза для національних цінностей України є *екзистенційною*. Нині ТОТ фактично стали полігоном відпрацювання моделі нищення української ідентичності та державності, яку РФ здатна поширити на будь-які інші захоплені території України. Чим довше триває тимчасова окупація території, тим менше людей, які ідентифікують себе українцями, на ній залишається. Відповідно, чим тривалішою буде криза української ідентичності на ТОТ унаслідок контролю над ними РФ, тим важче буде їх повернути й відроджувати на них українську ідентичність та відновлювати українську державність. Криза як найвищий рівень загрози українській державності на ТОТ є моделлю нищення всієї Української держави.

Політична практика "рашизму" у поєднанні із ідеологічним концептом "русского міра" становить загрозу для кожної з національних цінностей України.

Практичні переваги розрізнення "російських" і "руських" загроз полягають, по-перше, в уникненні безрезультатної боротьби

з епістемологічною невизначеністю без розуміння звідки й яка загроза походить. По-друге, таке розрізнення уможливорює створення "матриці впливів", по-третє, дає можливість більш ефективно формувати комплексну національну безпекову стратегію та, по-четверте, забезпечує ефективніше управління ризиками.

Практично-прикладне значення розрізнення "російської" та "руської" екзистенційних загроз національним цінностям України полягає у можливості більш точної ідентифікації: 1) походження (джерела); 2) засобів реалізації; 3) об'єктів впливу (цінностей) і цільової аудиторії; 4) засобів протидії.

У науково-практичному сенсі такий структурний підхід (обґрунтування розрізнення "руської" і "російської" загроз та особливостей їхнього впливу на кожен окрему цінність) може слугувати "матрицею" для дальших досліджень російсько-української війни.

ЗАХИСТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ КОГНІТИВНОЇ ВІЙНИ

Протистояння в умовах когнітивної війни є порівняно новим явищем, поява якого обумовлена можливостями, що їх забезпечує сучасний розвиток засобів масової комунікації.

Когнітивна війна – це стратегічна боротьба за вплив на думки, переконання та поведінку людей шляхом маніпуляції інформацією та емоціями. Її мета – зміна когнітивних моделей (сприйняття, мислення, цінностей) цільової аудиторії, щоб така аудиторія діяла в інтересах противника. Це глибше, ніж просто пропаганда чи інформаційна війна, адже вона спрямована на фундаментальні когнітивні основи людини – її ідентичність, світогляд, систему ухвалення рішень. Зброєю когнітивної війни є слово, образ, емоція, маніпуляція, а головна оборона – освіченість, критичне мислення та міцна національна ідентичність. Тому, цілком зрозуміло, що когнітивна війна та національна ідентичність тісно пов'язані, оскільки головна мета когнітивної війни – контроль над мисленням людей та руйнування їхньої ідентичності.

Основні риси когнітивної війни: 1) націленість на свідомість і підсвідомість (вплив на емоції, цінності, ідентичність, а не лише на логіку); 2) використання дезінформації та маніпуляцій (спотворення фактів, створення фейків, емоційний тиск); 3) довгостроковий характер (результати виявляються не одразу, а накопичуються з часом); 4) гібридність (інтеграція із іншими видами гібридної агресії (кібератаки, економічний тиск, воєнна загроза); 5) масштабність (охоплення широких верств населення, використання доступних каналів комунікації).

Ключовим інструментом когнітивної війни є дезінформація. Вона визначається як свідомо неправдива або маніпулятивно спотворена інформація, що поширюється з метою обману, введення в оману та досягнення певних політичних, економічних чи соціальних цілей.

Російська Федерація системно використовує дезінформацію як основний інструмент своєї когнітивної війни проти України. Ключові наративи та їхні руйнівні наслідки включають: *насадження*

історичних фальсифікацій та імперських міфів – атакує національну пам'ять та прагне зруйнувати ідею України як суверенної держави; *дегуманізацію та демонізацію українців через звинувачення у "нацизмі"* – створює моральне виправдання для геноцидних дій та заохочує акти насильства; *підрив легітимності української влади та ідеї "зовнішнього управління"* – дискредитація політичного керівництва, підрив довіри до державних інституцій; *інструменталізацію внутрішніх розколів для дестабілізації* – загострює мовні, регіональні, політичні та соціальні конфлікти для зниження соціальної згуртованості; *дезінформацію про воєнні злочини та "інсценування"* – систематично заперечує власні звірства з метою уникнення міжнародної відповідальності.

Найбільш типовими і поширеними формами дезінформації є: фейкові новини, тобто повністю вигадані історії; маніпуляція фактами (йдеться про вибіркове використання правдивих даних, вирваних із контексту, щоб створити хибне враження); конспірологічні теорії, а саме – розповіді про "таємні змови", що підривають довіру до інституцій та експертів; "емоційні гойдалки" (розпалювання ненависті, страху, паніки або розчарування для дестабілізації суспільства); підрив авторитету (дискредитація лідерів, державних інститутів, армії, волонтерського руху); наративи розколу: створення та поширення історій, що поглиблюють внутрішні суперечності в суспільстві (наприклад, між Сходом і Заходом, військовими та цивільними, українськомовними та російськомовними). Дезінформація атакує національну ідентичність через спотворення історії, атаки на мову та культуру, підрив спільних цінностей, формування відчуття меншовартості, просування "сейсмічних наративів" та створення внутрішніх розколів, а також через викривлення інформації про воєнні злочини та "інсценування".

Російські дезінформаційні кампанії активно використовують такі механізми, як-от маніпуляція емоціями, контроль наративів, дискурсивне розмиття істини тощо.

Одним із ключових механізмів когнітивної війни Російської Федерації є системне спотворення історичних фактів для досягнення геополітичних цілей. Ця стратегія, що ґрунтується на історичній політиці, ставить собі за мету переформатування уявлення про минуле таким чином, щоб виправдати сучасну агресію. Маніпуляції

історією, наприклад, твердження, що всі прояви "Русі" є виключно російськими, мають на меті не лише делегітимізувати історичну суб'єктність інших народів, зокрема українців, а й створити ідеологічне підґрунтя для агресії та окупації їхніх територій.

Російські історичні наративи не просто викривляють минуле – вони стають інструментом управління суспільною свідомістю. Наприклад, міф про "братні народи" спочатку використовувався для створення видимості спільності, а згодом – для обґрунтування права Росії на контроль над Україною. Водночас ідеологічний концепт "русского міра" зорієнтований на поширення ідеї про винятковість російської цивілізації, її культурну та моральну місію, яка нібито виправдовує втручання у справи інших держав для "захисту" російськомовного населення.

Когнітивна війна проти України реалізується через цілу низку скоординованих інформаційно-психологічних операцій, часто прихованих під виглядом "альтернативної думки", "гуманітарної критики" або "миротворчих закликів". Так, одним із найпоширеніших механізмів є підміна причинно-наслідкових зв'язків, коли відповідальність за руйнування, страждання цивільного населення або гуманітарну кризу перекладається на саму Україну. Наприклад, у проросійських Telegram-каналах активно поширюються наративи про те, що "ЗСУ ховаються за спинами мирних мешканців", або що "війна почалася через дії Заходу, а не через агресію РФ".

Іншим прикладом є технологія дискредитації героїв і моральних авторитетів, коли проти українських військових, волонтерів чи навіть культурних діячів запускаються скоординовані кампанії з метою їх "очорнення". Відомі кейси із фейковими звинуваченнями на адресу окремих командирів ЗСУ або наклепи на волонтерів, які згодом виявляються вигаданими.

Не менш небезпечним є використання напівправди або вирваних із контексту фактів, які створюють ілюзію "балансованого" погляду. Наприклад, фрази на кшталт "в обох сторін є свої провини", "правда десь посередині" – це класичні маркери когнітивної нейтралізації спротиву, що знецінюють боротьбу України за свободу й право на самовизначення.

Російська влада та пропаганда використовують необхідність "денацифікації" України як основне виправдання повномасштабного

воєнного вторгнення. Цей термін покликаний створити уявлення про Україну як країну, де править "нацистський режим", який загрожує Росії та російськомовному населенню. В цьому контексті ворог намагається: дискредитувати Україну як незалежну державу, зобразити її як ворожу світові спільноту, легітимізувати агресію в очах російського та світового суспільства.

Основними тезами російської пропаганди стали "денацифікація", "демлітаризація", "захист російськомовного населення" України; Україна – "нацистська держава"; здійснення так званої "спеціальної воєнної операції" проти України як засобу боротьби проти "нацистського режиму"; повсюдне використання слова "нацисти" стосовно бійців ЗСУ, добровольців і навіть цивільних; ототожнення уряду України із "режимом неонацистів", який нібито прийшов до влади через "переворот" на Майдані у 2014 році; характеристика Президента України В. Зеленського як маріонетки "націоналістичних угруповань", незважаючи на його єврейське походження; зображення усіх, хто підтримує боротьбу України проти російського воєнного вторгнення, як "фашистів". Бійці добровольчих батальйонів (наприклад, "Азову") зображуються як радикальні екстремісти, які загрожують цивільному населенню та міжнародній безпеці; "нацисти" в Україні нібито утискають права російськомовних громадян, забороняють їм користуватися російською мовою, дискримінують їх у соціальному та політичному житті; Росія проводить паралелі між Україною та нацистською Німеччиною, використовуючи міф про "боротьбу з фашизмом".

Мета проголошеної Росією "денацифікації" була пов'язана із виконанням двох основних завдань. Це було засобом виправдання війни проти України перед власним населенням, подаючи її як "визвольну місію". Таким способом російська влада прагнула об'єднати суспільство навколо "великої мети" – боротьби з вигаданим ворогом. Серед зовнішньої аудиторії "денацифікація" мала інші цілі: посіяти сумніви щодо легітимності України як незалежної держави, зменшити міжнародну підтримку України, а також дискредитувати її армію та керівництво. Для України такі дії Росії могли спричинити низку серйозних наслідків. По-перше, це інформаційний хаос: частина міжнародної спільноти може піддаватися дезінформації,

що ускладнює консолідацію підтримки України на світовій арені. По-друге, це загроза єдності українського суспільства: Росія намагається створити ворожнечу між різними соціальними та культурними групами, розділяючи суспільство. По-третє, це дискредитація України на міжнародній арені: через вигадані "докази нацизму" формується негативний імідж України, що впливає на сприйняття її на міжнародній арені.

Особливу загрозу становлять цілеспрямовані атаки на мовну, культурну та історичну ідентичність, зокрема через просування ідеї "руського міра" в освітньому, релігійному або псевдокультурному форматі. Прикладом є кампанії з нав'язування "спільного минулого", "великої вітчизняної історії" чи викривленої версії радянської спадщини, що мають на меті розмити унікальність українського досвіду та знизити його значення у свідомості громадян.

Досить ефективно ці механізми працюють у середовищі соціальних мереж, де діє алгоритмічна селекція контенту: аудиторії бачать лише ті наративи, які відповідають їхнім попереднім запитам, посилюючи поляризацію суспільства та формуючи "інформаційні бульбашки".

Головною мішенню когнітивних атак РФ у сучасній російсько-українській війні є національна ідентичність, яка охоплює історичну пам'ять, мову, культуру та цінності. Послаблення національної ідентичності тягне за собою дезорієнтацію суспільства та зниження рівня його консолідованості.

Маніпуляції з історією та культурними цінностями, здійснені у рамках когнітивної війни, спрямовані на деконструкцію колективної пам'яті, що є основою самоідентифікації нації. Це може призвести до внутрішнього розколу, посилення регіональних протиріч та втрати національної єдності.

Захист національної ідентичності є критичним елементом протидії когнітивній агресії. Це вимагає не лише оборони, а й проактивного формування та просування власних наративів, які слугуватимуть "колективною пам'яттю" та "ідеологічним щитом" суспільства. Необхідно системно розширювати сферу вжитку української мови у всіх сферах – від медіа та освіти до культури та цифрових сервісів. Мова є не лише засобом комунікації, а й

важливим чинником національної єдності, що підвищує стійкість до зовнішніх впливів, зокрема до маніпуляцій, які використовують мовні відмінності для розколу суспільства.

Національна ідентичність може бути вагомим зброєю у когнітивній війні через: 1) освіту та медіаграмотність, оскільки громадяни, які мають критичне мислення, більш стійкі до маніпуляцій та дезінформації; 2) сильну історичну пам'ять, оскільки знання історії виступає потужною перешкодою маніпуляціям і фальсифікаціям, а програмування історичних фейків – один із найпотужніших методів когнітивної війни; 3) українську мову як вагомий захист національної ідентичності, оскільки, як свідчать результати наукових пошуків, громадяни, які використовують українську мову в інформаційному просторі, більш стійкі до ворожої пропаганди; 4) формування позитивних наративів. У зв'язку із цим важливо розвивати україномовний контент, включно з якісними фільмами, медіа, блогами, книжками;. Необхідно не лише боротися із дезінформацією, а й створювати сильні альтернативні наративи, щоб отримати перевагу в ключових для держави дискурсах.

Ефективна протидія ворогу у когнітивній війні вимагає комплексного, багатовекторного підходу. Він повинен включати проактивну стратегію, що поєднує державну інформаційну політику, розвиток незалежних медіа, посилення міжнародних альянсів та співпрацю з найбільш впливовими технологічними компаніями для забезпечення впливу на поширення контенту і видалення з мереж та месенджерів неправдивої інформації. Така стратегія має бути доповнена внутрішніми інструментами для зміцнення суспільної стійкості, такими як освіта, медіаграмотність та формування позитивних наративів.

Захист національної ідентичності визначений як стратегічне завдання у системі національної безпеки України. Збереження культурних, мовних та історичних надбань не лише зміцнює єдність суспільства, а й забезпечує основу для подальшого розвитку держави.

Сильна українська ідентичність є своєрідною "зброєю", що підвищує здатність країни протистояти когнітивним атакам, зберігає її суб'єктність на міжнародній арені та гарантує подальше існування як незалежної і суверенної держави.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ УПОДОБАНЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Осмилення ідеологічних уподобань чи, радше, настанов українського суспільства, передбачає аналіз змістів колективної свідомості, які стосуються декларованих і реальних цінностей спільноти; параметрів і змісту колективної ідентичності; загально-національних проєктів, що визначають цілі та пріоритети суспільного розвитку.

Спільні цінності, чітка самоідентифікація та зрозумілий вектор руху – це необхідне "програмне забезпечення" нації. Але всі ці складові умовної "національної ідеології" не є даністю і не мають єдиної точки зору. Тому вони дають ґрунт для появи альтернативних пропозицій та суперництва підходів, інтересів, досвідів у вигляді множинних "ідеологій".

Власне, у такому контексті пошуку консенсусної моделі та конкуренції пропозицій щодо її наповнення і слід розглядати трансформаційну динаміку ідеологічної сфери в Україні.

Результати соціологічних опитувань дають змогу ідентифікувати ідеологічні преференції громадян України у кількох основних ціннісних вимірах.

1. Цінності виживання – Цінності самореалізації

Під впливом повномасштабного російського воєнного вторгнення цінності виживання стали ще більш домінуючими в Україні. Дослідження еволюції цінностей українського суспільства 2004–2025 років Центру соціальних та маркетингових досліджень "СОЦІС", зокрема, показують значне зростання ознак "самотрансцендентності" (що тлумачиться як альтруїзм) протягом 2021–2023 рр. та повернення до еґоїстичних цінностей "самоствердження" у наступний період. За даними Соціологічної групи "Рейтинг", у серпні 2025 року головними термінальними (базовими) цінностями українців стала безпека родини (73%) і життя у мирі (62%). При тому "яскраве насичене життя" цікавить 7% респондентів, "відчуття досягнення" – 6%, а "суспільне визнання" – 3%.

2. Консерватизм – Прогресизм

Починаючи з 2021 року рух українського суспільства в напрямі більшої відкритості і готовності до змін, що поступально

відбувався протягом усього періоду спостережень (з 2004 року), практично зупинився. Очевидно, що присутня певна захисна реакція, яка спонукає людей в умовах зростаючих труднощів і загроз триматися усталених уявлень і способів соціальної дії. Однак консервативний поворот, який намітився у суспільних настроях, по-перше, збігається з загальноцивілізаційним трендом, а по-друге, супроводжується готовністю відмовитися від власних традицій. Дослідження цінностей українського суспільства Центру "СОЦІС", за методикою Ш. Шварца, підтвердило глибокий психологічний розрив із традицією, що відбувся, зокрема, протягом 2006–2025 рр.

3. Лібералізм – Етатизм

В Україні зберігається високий рівень недовіри до держави та порівняно низький рівень довіри до її інституцій. Інтегральним показником довіри до держави і її політики можна вважати відповідь на питання, що традиційно фігурує в опитувальниках більшості соціологічних служб України впродовж багатьох років: "Чи вважаєте Ви, що події в Україні розвиваються у правильному напрямі?" На початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ відсоток ствердних відповідей на це запитання стрімко зростав з 20% у грудні 2021 р. до 61% у березні 2023 р. Але надалі відчуття "правильності" соціальної дійсності, що оточує індивіда, невпинно знижувалося і станом на березень 2025 р. зберігалось лише у 32% респондентів.

Результати досліджень Київського міжнародного інституту соціології фіксують з кінця 2023 р. зниження довіри до майже усіх владних інституцій. Соціологічні опитування показують також значне зниження довіри до вітчизняних медіа та продовження падіння довіри до церкви, що є найбільш нейтральними у політичному сенсі публічними інституціями. Винятком із цієї загальної закономірності лишаються інституції та персоналії, пов'язані із обороноздатністю країни. Усі, хто бере участь у захисті України від зовнішньої агресії, зберігають високий рівень довіри суспільства. Але й тут громадяни України здебільшого орієнтовані на горизонтальні зв'язки (волонтерство), ніж на централізоване управління.

4. Індивідуалізм – Колективізм

Стан українського суспільства характеризується високим показником соціальної аномії (деморалізації). За даними Соціологічної групи "Рейтинг", упродовж 1992–2021 рр. цей показник тримався на рівні 69–82%. Однак у 2022 році вперше за роки незалежності він знизився до 46% (проти 48% неаномійного стану). При тому, навіть в умовах найбільшого патріотичного піднесення та консолідації (літо 2023 року) позитивний баланс довіри / недовіри до інших загалом зберігався переважно за рахунок надвисокого рівня довіри до осіб близького кола (найближчі члени сім'ї, родичі).

Після короткого періоду підйому колективістських настроїв, пов'язаних із мобілізацією населення для відсічі ворогу, макро-соціальні зв'язки знову втрачають свою важливість для українців. Зростання індивідуалізму та егоїзму супроводжується сек'юритизацією свідомості, а тому орієнтує більшість громадян на захист приватного простору, власних вузьких інтересів, а також формує критичне ставлення до колективістських закликів та ініціатив, на яких зазвичай зосереджується ідеологія.

У сфері колективної ідентичності в умовах війни відбувається інтенсивний процес національного самоусвідомлення та самовизначення, що має виразне спрямування до відокремлення і послідовного протиставлення української та російської ідентичностей за культурними, історичними та політичними параметрами. Повномасштабна війна стала потужним тригером самовизначення індивіда і спільноти, оскільки актуалізувала поділ світу за принципом "свій"–"чужий" та "ми"–"вони".

Особливістю попереднього періоду становлення української державності була певна пластичність та амбівалентність колективної ідентичності, яка повільно еволюціонувала від пострадянської спорідненості до національної окремішності та, евентуально, європейської цивілізаційної спільності. Проте повномасштабне воєнне вторгнення Російської Федерації в 2022 році завдало потужного удару по всіх елементах спільної ідентичності.

Згідно з результатами опитувань Соціологічної групи "Рейтинг" протягом 2021–2025 рр. ідентифікація українців зазнала

досить суттєвих, як для такого короткого часового проміжку, змін. Відповідаючи на запитання "Наскільки Ви відчуваєте себе...?" (обираючи при цьому значення від 0 до 10), у 2025 році респонденти засвідчили максимальну переконливість ідентифікації себе як громадянина України (9,4), тоді як у 2021 році така ідентифікація мала середнє значення – 7,9. Суттєво зросла також самоідентифікація українців як європейців (з 3,6 до 5,8). Натомість ототожнення себе із регіональною ідентичністю знизилося від показника 9,2 до 8,0, а ідентичність "радянської людини" остаточно маргіналізувалася (з 2,9 до 1,3).

Після початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ кількість тих українців, які шкодують про розпад СРСР, зменшилася з 32 до 11%. Частка тих респондентів, для яких свято 9 травня як День Перемоги мало особистий символізм, зменшилася з 80 до 34%, а кількість прихильників заборони використання "георгіївської стрічки" зросло з 45 до 74%. Поряд з тим, підтримка рішення про визнання бійців Організації українських націоналістів учасниками боротьби за Незалежність України зросла з 47 до 80%.

Отже, у сфері ідентичності відбувається інтенсивний процес національного самоусвідомлення та самовизначення, що має виразне спрямування до відокремлення і послідовного протиставлення української та російської ідентичностей за культурними, історичними та політичними параметрами.

Становлення нової форми національної ідентичності в Україні пов'язане із дилемою стабільності, яка виражається в усвідомленні того, що зміни у сфері колективної ідентичності необхідні, але вони мають бути достатньо поміркованими, щоб не стимулювати розколів і протистоянь.

Основним чинником, що спонукає більшість громадян визначитися зі своїми політичними поглядами і преференціями, що можуть бути означені як ідеологічні, є постання на порядку денному тих суспільно значущих ідей, що в своєму розвитку оформлюються як суспільно-політичні проекти. Ставлення громадян України до цих проектів та їхня пріоритетність для суспільства також змінюється під впливом війни.

Під впливом повномасштабної російсько-української війни в Україні відбулася остаточна відмова від проекту реставрації імперії чи то у вигляді відродженого СРСР, чи то під маркою слов'янсько-православного "руського міра", чи навіть у статусі економічно-логістичного союзу, для якого у перебігу війни були знищені останні виробничі, торгові та інфраструктурні передумови.

Одночасно із посиленням національно-державної самоідентифікації та ідеологічного розриву із Росією (та радянською спадщиною) у суспільній свідомості протягом перших місяців повномасштабного воєнного вторгнення РФ різко зросла підтримка ідеї європейської та євроатлантичної інтеграції. За результатами опитувань Соціологічної групи "Рейтинг", у період з лютого 2022 року до середини 2023 року вступ до ЄС і НАТО став безальтернативним стратегічним курсом розвитку для більшості українців (85 і 83%, відповідно). Впродовж локального періоду війни підтримка цих проектів в українському суспільстві становила близько 60%.

Один з ключових ідеологічних маркерів, який визначає позиціонування українців у системі координат Європа – Росія, є ставлення до цінностей демократії. Дилема демократії в умовах війни постає у вигляді вибору між централізацією і зростанням жорсткості управління та потребою збереження демократичних принципів публічного урядування. Опитування Київського міжнародного інституту соціології, проведене наприкінці липня – на початку серпня 2025 року, показує значний запит на "сильного лідера" в умовах війни (48%) та загалом для розвитку країни (35%). Утім, цей показник знизився, порівняно з початком повномасштабного воєнного вторгнення РФ, коли запит на сильного лідера досягав 58% (липень 2022 р.).

Імовірно, поворот до цінностей демократії відбувається у суспільстві під впливом сумнівів щодо ефективності влади та тієї моделі централізованого управління, що була впроваджена в умовах воєнного стану. Одним із головних стимулів до таких сумнівів і критики влади є збереження корупції у системі державного управління. За даними моніторингових опитувань Центру "СОЦІС" середини 2025 року, високий рівень корупції на державному рівні

справляє найбільший негативний вплив на ситуацію у країні (48%), тоді як постійні атаки РФ на цивільні об'єкти та захоплення нової території справляють, на думку респондентів, дещо менший негативний вплив (41,7 та 34,9%, відповідно). При тому, про погіршення ситуації в Україні впродовж останнього року стверджують 59,9% опитаних.

Якщо порівняти дані про зміни, що відбувалися впродовж повномасштабного воєнного вторгнення РФ у трьох вимірах – у цінностях українського суспільства, колективній ідентичності та ставленні громадян до головних суспільно-політичних проєктів, – то побачимо певні закономірності ідеологічних трансформацій у цей період.

Загальна траєкторія змін показує спершу різке зростання соціального капіталу та соціального оптимізму у перші місяці після вторгнення, а також рішучий розрив із залишками імперської ідентичності та підвищення національної самосвідомості українців. Одночасно зі сплеском патріотизму бачимо в українському суспільстві також виразну орієнтацію на європейську та євроатлантичну інтеграцію і запит на сильне політичне лідерство всередині країни. Цей період, який можна назвати мобілізаційним, сформував консенсусну модель ідентичності, оперту на громадянську солідарність та відповідальність, поєднану з європейським демократичним курсом розвитку держави.

Однак після невдалої спроби контрнаступу Збройних сил України у 2023 році суспільство поступово почало втрачати оптимізм, солідарність, патріотичну активність та впевненість у можливості швидкого досягнення цілей національного розвитку.

Отже, у публічному просторі України об'єктивно формуються умови для поширення помірної консервативної ідеології, орієнтованої на прагматичні цілі та позбавленої колективістського патріотичного пафосу.

"ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ": ВІД НОРМАТИВНОГО ВИЗНАННЯ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАСВОЄННЯ

Повномасштабна російська воєнна агресія проти України спричинила у відповідь небувало потужну громадянську мобілізацію українського суспільства, несподівану не лише для росіян, затруєних власними пропагандистськими фантазіями, а й для багатьох міжнародних експертів і політиків, які звикли описувати Українську державу як безнадійно корумповану і дисфункціональну, а українське суспільство – як глибоко поділене за етнокультурними, мовними, регіональними та іншими ознаками.

Тим часом, як з'ясувалося на практиці і оприявнилось у соціологічних опитуваннях, усі внутрішні поділи у контексті зовнішньої агресії виявилися неістотними: взаємодовіра і солідарність, патріотизм, готовість захищати свою країну, довіра до інституцій, зокрема Збройних сил України та її президента, зросла приблизно однаково в усіх регіонах та мовно-етно-культурних групах. В екстремальних умовах значно вищою, ніж очікувалося, виявилася й інституційна спроможність держави. Характерні для всіх пострадянських держав непотизм і корупція відступили на другий план – під впливом екзистенційної зовнішньої загрози та відповідно до вимог і очікувань мобілізованого тією загрозою громадянського суспільства.

Ця несподівано оприявнена нова якість українських суспільства і держави спонукала керівництво Євросоюзу переглянути своє традиційне м'яко-скептичне ставлення до українських декларативних прагнень приєднатися до спільноти і вперше за всю історію взаємин офіційно визнати Україну "європейською державою" – "членом нашої європейської родини", а невдовзі й надати їй формальний статус кандидата до Євросоюзу.

Попри колосальні проблеми і труднощі, спричинені війною, Україна отримала шанс на радикальні інституційні зміни та реформи, зокрема й так звані "непопулярні" (як, наприклад, підвищення пенсійного віку, запровадження обов'язкової для всіх військової або трудової служби, повне перезавантаження збанкрутілих

судових і правоохоронних органів, митної і податкової служб тощо). Українці, за даними соціологів, були готові до найрізноманітніших обмежень та самообмежень, відповідно до надзвичайної ситуації, в якій опинилася країна. З'явилася можливість синергійно поєднати два трансформаційні чинники: патріотичну громадянську мобілізацію, спрямовану на захист своєї країни, та усвідомлену потребу здійснення обширних інституційних реформ, відповідно до "дорожньої карти" ЄС для набуття членства. В обох випадках надзвичайно велику роль відіграє прийняття і засвоєння українцями "європейських цінностей" – демократії, верховенства права, політичного і культурного плюралізму, поваги до прав меншин, гендерної рівності й недискримінації тощо. В одному випадку, саме система цінностей найнаочніше відрізняє українців від росіян, демонструючи, що вони аж ніяк не "один народ", як стверджує В. Путін. А в іншому випадку, саме засвоєння європейських цінностей та їхня інституалізація дає українцям змогу модернізувати країну, зробити її ефективнішою, стійкішою та успішнішою у протистоянні з Росією.

Упродовж усіх років незалежності українці виявляли прихильність до європейських цінностей, а російська агресія 2014-ого та, особливо, 2022-ого років зміцнила її, зробивши проєвропейську орієнтацію України єдиною можливою й незаперечною. Проблема, однак, полягає і досі в тому, що нормативне визнання Україною "європейських цінностей" не трансформувалося, поки що, в їхнє практичне засвоєння, тобто в ефективну систему законів, правил і процедур, які б виконувалися чітко і безумовно, а не вибірково й маніпулятивно.

Упродовж 2022–2023 років (майже протягом року) в Україні існувало широке вікно можливостей для кардинальних змін – поки російська верхівка не оговталася від кількох поразок на полі бою та не переналаштувала свою армію, економіку і суспільство із сподіваного блицкригу на тривале й виснажливе збройне протистояння, а українська олігархія й бюрократія не повернулися до звичних практик "освоєння" грошових потоків і державних замовлень, лобювання корупційних законів та відповідних "поправок" і протягування друзів та родичів на зисковні місця й прибуткові посади.

З кінця 2023–початку 2024 рр. війна знову, як упродовж 2014–2021 рр., зробилася рутиною – чимось віддаленим, паралельним до повсякденного життя з ілюзією звичності і нормальності. Всупереч екзистенційним потребам країни та сподіванням свідомої, громадянської мобілізованої частини суспільства вона не стала всенародною справою, не лягла однаковим тягарем на плечі усіх громадян, не стала питанням спільної, однакової для всіх відповідальності. Навпаки, вона оприявнила кричущу нерівність у розподілі обов'язків і привілеїв, непрозоре й маніпулятивне застосування законів і правил, а найгірше – безсоромну готовість політичних та бізнесових еліт наживатися на воєнних проблемах і вражаючу неспроможність судових і правоохоронних органів приборкати ці апетити. За усім цим, безумовно, стоїть брак політичної волі з боку найвищого керівництва, свідоме чи несвідоме потурання звичним непотистьським зв'язкам і корупційним практикам.

Як наслідок, на четвертому році війни ми маємо велетенську втрату довіри майже до усіх інституцій (за винятком Збройних сил) і загальний цинізм, який найнаочніше проявляється у масовому ухилянні від мобілізації та дезертирстві, евфемістично званому СЗЧ – "самовільне залишення частини". Що гірше, за даними соціологів, майже половина – 46% опитаних українців не засуджують своїх співгромадян за "ухилянню" від військової служби, тимчасом як лише 29% – засуджують. Це прихильне чи принаймні нейтральне ставлення більшості українців до дезертирів парадоксальним чином поєднується з підтримкою державної незалежності (майже на тому самому високому рівні, що й три роки тому); з вірою в перемогу і визволення всіх окупованих росіянами територій (дещо меншою, як на початку війни, але все одно достатньо високою); і навіть із задекларованою більшістю опитаних готовістю захищати Батьківщину зі зброєю в руках чи допомагати у ролі волонтерів.

Це означає, що ціннісні настанови українців лишилися незмінними: на нормативному рівні вони й далі сповідують патріотизм, соціальний оптимізм, громадянську відповідальність і відданість. Але на практичному рівні ця соціальна енергія, ці позитивні ціннісні настанови не реалізуються належною мірою

через кричущу дисфункціональність більшості інституцій, паразитичну поведінку "еліт", непрозорість, несвоєчасність або й відсутність важливих державних рішень. Суспільний цинізм, найпомітнішим і найнебезпечнішим виявом якого стало масове дезертирство, не відбиває ані капітулянтських настроїв, ані падіння патріотизму. Соціологічні опитування, включені інтерв'ю та дискусії у фокус-групах показують, що головною причиною "ухилянтства" є не зміна ціннісних настанов і навіть не природний страх смертельних загроз, пов'язаних із військовою службою, а насамперед – зміна ставлення громадян до держави як до певного апарату, котрий не забезпечує рівномірного розподілу прав і обов'язків, не покладає на громадян однакову відповідальність, не дає їм конче потрібного для громадянської мобілізації почуття справедливості.

Змінити цю ситуацію на четвертому році війни, в умовах загальної втоми, фрустрації та розчарування доволі складно; тут не вистачає самих лише закликів, ані навіть репресій. Тут потрібна чітка політична воля вищого керівництва, готовість діяти рішуче і послідовно, зокрема й проти своїх корумпованих друзів та соратників, діяти за правилами, а не маніпулювати правилами, подавати переконливий особистий приклад громадянської поведінки. Корупція й непотизм завжди були головною проблемою всіх пострадянських "еліт"; сьогодні до неї додалася ще й друга, смертельніша – війна; саме ці дві проблеми постають із опитувань громадської думки як найбільші, залишаючи усі інші проблеми далеко позаду.

Війна справді спричинила явище, знане як "гуртування довкола прапора" (в критичні для спільноти моменти), спонукаючи, зокрема, до глибшого і повнішого ототожнення з цінностями свободи, гідності, солідарності, справедливості. А перспектива вступу в ЄС справді актуалізувала потребу нормативно-інституційних змін, тобто імплементації цінностей верховенства права та ліберальної демократії в національне законодавство, і відтак і в повсякденну інституційну практику. При цьому відкрився, проте, небезпечний розрив між суспільним запитом на інституційне забезпечення підставових цінностей та інституційною неспроможністю

пострадянської держави це зробити, нездатністю пострадянських еліт відмовитися від звичного непотизму, корупції та маніпулятивної гри з правилами замість чесної гри за правилами.

Поки що ні загроза поразки та російської окупації, ні приваблива пропозиція приєднатися до престижного клубу розвинених європейських країн не спонукали пострадянських політиків до ревізії звичного габітусу й відмови від звичних поведінкових та інституційних практик. Війна, проте, не лишає ні їм, ні нам усім вибору: єдиний спосіб для меншої "радянської" держави перемогти більшу – це перестати бути "радянською" й зробитися європейською – не лише на словах, а й в інституційних практиках. Послідовне виконання Україною зобов'язань перед ЄС у рамках переговорних кластерів щодо майбутнього вступу дає змогу ефективно європеїзувати, тобто модернізувати країну, – для цього потрібно лише чітко, без багатомісячних зволікань виконувати рекомендації партнерів: ухвалювати необхідні закони й домагатися їхнього виконання, не прощтовхувати законів з очевидними корупційними складовими, не саботувати діяльність наглядових рад та громадських комісій, що перевіряють добросовісність кандидатів на певні посади, не руйнувати незалежність антикорупційних органів і не переслідувати антикорупційних активістів. А головне – забезпечити прозорі, чіткі й однакові для всіх правила військової й трудової мобілізації, аби ні в кого не виникало ні відчуття, ні підозри, що поки одні воюють (і гинуть), інші розважаються і навіть збагачуються, часто сумнівними методами.

ГРОМАДЯНСТВО: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР

Громадянство, визначаючи юридичний зв'язок із державою, також охоплює політичні, культурні та соціальні аспекти. Громадянство тісно пов'язане із культурними цінностями, мовою, історією та традиціями суспільства, а також передбачає активну участь у його житті, у тому числі через участі у виборах, членство у громадських організаціях, участь у культурних заходах.

Водночас громадянство зобов'язує до певної відповідальності перед державою та суспільством, що особливо актуальне в умовах війни, коли від готовності та здатності громадян захищати власну державу залежить її подальша доля. Соціальна відповідальність громадян передбачає усвідомлення та прийняття відповідальності за власні дії та їх вплив на суспільство, а також активну участь у розв'язанні соціальних проблем. Важливим елементом соціальної відповідальності громадян є повага до правопорядку, виконання своїх зобов'язань перед державою та суспільством.

Громадянство може формувати почуття патріотизму та національної ідентичності, що включає любов та повагу до своєї країни, гордість за її історію та культуру, а також бажання працювати на її благо. Соціокультурний вимір громадянства охоплює й соціальні практики, які формують ідентичність та соціальні відносини у межах певної спільноти. Відчуття належності до такої спільноти, формування соціальної та політичної ідентичності визначає ставлення до громадянських обов'язків та участі у суспільному житті.

В умовах сучасної російсько-української війни сформоване в Україні соціокультурне середовище суттєво вплинуло на виконання громадянами своїх обов'язків. Спосіб життя громадян, взаємостосунки між ними, соціальні ролі, традиції, цінності формуючи ідентичність та світогляд особистості, визначали ставлення до організації відсічі вторгненню агресора.

Як свідчать результати соціологічних опитувань, громадяни України загалом виявляли повагу до Української держави, прав людини, демократії, свободи, рівності. Громадян України поєднувала працелюбність, бажання підвищувати власний добробут та вільно розпоряджатися результатами своєї праці. Мовні відмінності

не перебували серед пріоритетних в українському суспільстві. Більшість опитаних пишалася тим, що вони є громадянами України. Водночас до повномасштабного воєнного вторгнення РФ була й доволі помітна частка тих, хто вважав себе насамперед жителем певного регіону. Розбіжності спостерігалися і в оцінках певних подій чи постатей минулого, а також у оцінках перспектив економічного розвитку за поглиблення співпраці з ЄС чи з Російською Федерацією.

В Україні можна виділити кілька умовних категорії громадян, які виявили зацікавленість певними ідеями "руського міра". До першої належать ті, для кого привабливою була сама ідея жити на території, яка належала до РФ. Найбільше таких було у поселеннях, де більшість населення становили етнічні росіяни. До другої категорії належали ті, хто був "обтяжений радянською ідентичністю" і вважали, що Росія могла б відкрити дорогу до відновлення СРСР з його патерналізмом, прогнозованістю економічного розвитку та стабільністю добробуту. Не маючи хисту до підприємницької діяльності, приватної ініціативи та конкурентної боротьби, вони задовольнялися роллю найманих працівників і наголошували на тому, що підприємці отримали кошти "у незаконний спосіб". Такі громадяни були практично у всіх областях України, однак більшість з них – це консервативно налаштовані люди старшого віку, несхильні до змін. До третьої категорії можна зарахувати переважно жителів Півдня та Сходу України, які були зацікавлені у збереженні та розширенні економічного співробітництва з РФ задля зростання рівня власного добробуту. В їхній уяві економічне співробітництво з РФ дозволяло забезпечити зростання обсягів реалізації продукції українських підприємств чи постачання сировини до Росії.

Серед тих, хто виступав у 2014 році за створення "народних республік", були й ті, хто робив це виключно з меркантильних інтересів через небажання сплачувати взяті в українських банках кредити чи позики або ж через прагнення не платити визначені українським законодавством податки та збори. Були й такі, хто не приховував бажання за всяку ціну отримати можливість експлуатувати природні багатства краю чи отримати контроль над певними

підприємствами чи торговельними мережами. Не варто скидати з рахунку і тих, хто вбачав у створенні "республік" можливість перерозподілити певні фінансові потоки на свою користь чи шляхом грабунку "відновити справедливість", відібравши нагробоване у олігархів. При тому уявлення про можливість "народних республік" здійснювати економічну діяльність певною мірою відображали рівень економічної культури їх жителів та специфіку уявлень про культуру інвестиційної діяльності.

Прихильників інтеграції з ЄС приваблювала не лише перспектива підвищення рівня життя в Україні до європейських стандартів, а й прозорість ведення бізнесу, передбачливість економічної політики, пріоритет права, уявлення про можливості для саморозвитку, а також переконання у тому, що це допоможе подолати низку хронічних проблем держави, як-от: корупцію та засилля олігархів. Прихильники економічної інтеграції з РФ наголошували на необхідності зміцнення існуючих економічних зв'язків, збереження порівняно низької ціни на російські енергоносії, мотивуючи свою позицію неконкурентністю продукції більшості вітчизняних підприємств на європейському і світовому ринках та перспективою зростання податків і цін за умови євроінтеграції.

У 2014 році абсолютна більшість громадян України виявили єдність у негативному ставленні до розв'язування війни. Відмінності в оцінках громадян України діяльності певних політичних сил чи політиків топ-рівня, історичного минулого чи окремих історичних постатей, у визначенні перспектив економічного розвитку країни, її зовнішньополітичного курсу чи вирішенні "мовного питання" не спричинили збройного протистояння на теренах держави. Порівняно високий рівень толерантності українського суспільства виявився одним із помітних соціально-культурних надбань і важливим чинників, який сприяв розв'язанню існуючих проблем виключно мирним шляхом із використанням діалогу. Проте діями РФ була сформована ситуація, коли громадяни України опинилися на різних боках барикад на основі спільного для учасників збройного протистояння уявлення про безпеку рідних домівок. Добровольці-учасники АТО йшли до війська заради того, щоб війна не прийшла до їхніх рідних домівок, щоб їхні сім'ї могли

вільно жити у власній країні, а ворог був змушений відступити з української землі. Помітна кількість добровольців з українського Донбасу, які йшли воювати проти ЗСУ, робили це після того, як їхні рідні міста і села потрапили під обстріли у ході бойових дій між ЗСУ та російською армією.

Кровопролиття, ініційоване Російською Федерацією, перевело мотивацію до участі у бойових діях у особисту площину: загибель побратимів, рідних та близьких людей, руйнування осель ставали факторами, які втягували у збройне протистояння зростаючу кількість українських громадян. Росія була зацікавлена саме у війні, оскільки бойові дії провокували усе більше жорстокості і непримирності, а також суттєво ускладнювали процес післявоєнного примирення.

Повномасштабне воєнне вторгнення Росії стало відображати поглиблення конфлікту цінностей між громадянами РФ і України, пов'язаного зі сприйняттям цінності держави у Росії та в Україні. Для громадян РФ держава, як цінність, сприймалася через призму імперської величі і уявлень про можливість застосування сили, а для громадян України цінністю виступила суверенна Українська держава із правом вільного вибору напряму державного будівництва. І те, що більшість громадян України віддавала перевагу євроінтеграції та виходу держави з-під московського впливу, турбувало Кремль чи не найбільше.

Російсько-українська війна спричинила появу на українських землях тимчасово окупованих територій, де вплив російського соціокультурного середовища суттєво збільшився. Водночас війна привела до певного зменшення, але не ліквідації, такого впливу на підконтрольній уряду України території.

Вплив російського соціокультурного середовища під час локального періоду війни сприяв формуванню у населення ТОТ антиукраїнських настроїв, що відповідним чином позначилося на залученні місцевих жителів до складу підконтрольних Росії незаконних збройних формувань, органів влади та управління, про-російських громадсько-політичних та культурно-просвітницьких організацій (у тому числі й воєнізованих). У подальшому такий вплив сприяв успішному залученню зростаючої кількості жителів

ТОТ до участі у повномасштабній війні РФ проти України. Про масштаби цього явища може свідчити те, що на осінь 2025 року кожен шостий військовополонений зі складу російської армії є українським громадянином.

Початок повномасштабного воєнного вторгнення РФ сформував в Україні потужний запит на вихід з-під впливу російського соціокультурного середовища. Геноцидні практики РФ в умовах повномасштабної війни зумовили зміни світогляду більшості громадян України у контексті сприйняття Росії як цивілізованої країни та її жителів як адекватних людей з якими можна вести діалог. Війна сприяла розриву родинних, дружніх зв'язків між громадянами України та РФ і розширенню таких зв'язків між громадянами України та окремих країн Євросоюзу.

Російсько-українська війна визначила появу в Україні нового соціального статусу – внутрішньо переміщені особи. Їх переміщення зі Сходу країни до центральних та західних її областей, де вживання української мови у побутовому спілкуванні є помітно більшим, аніж на Сході, створило певні передумови для переходу великої кількості ВПО на українську мову. Однак проблеми у реалізації державної мовної політики, збереження впливу російського соціокультурного середовища (у тому числі й за рахунок спілкування у соцмережах та месенджерах), ефект "звикання" до війни визначили не лише збереження порівняно великої кількості тих, хто у побутовому спілкуванні і далі використовував російську мову, а й певне їх збільшення, що стало помітним у 2025 році.

Російсько-українська війна сприяла суттєвому зміцненню горизонтальних зв'язків між громадянами України, що позитивно позначилося на поширенні добровольчого та волонтерського рухів, збиранні коштів на потреби ЗСУ, евакуації жителів із зони бойових дій, налагодженні допомоги ВПО, забезпеченні релокації підприємств та протидії ворогу у інформаційній війні. Однак негативний вплив на зміцнення таких зв'язків справила корупція у вищих органах влади, зростання рівня якої в умовах війни відчули і відзначали громадяни. Водночас й у середовищі громадян зберігається запит на певні корупційні дії, що є наслідком соціальних практик закорінених ще у історії СРСР.

У сучасних умовах украї необхідна концентрація зусиль держави та громадянського суспільства у сфері протидії поширенню корупційних практик в Україні із формуванням у середовищі громадян стійкого неприйняття корупційних дій.

Формуючи та реалізуючи міграційну політику Україна має враховувати насамперед свої інтереси при. Розв'язання проблеми зовнішніх трудових мігрантів повинно відбуватися із одночасною концентрацією зусиль на поверненні до України українських утікачів від війни та заохоченні до праці висококваліфікованих спеціалістів, здатних утілити у життя реалізацію інноваційних проєктів у сфері виробництва та реалізації продукції. Такий підхід може дозволити уникнути залучення до роботи в Україні зростаючої кількості зовнішніх трудових мігрантів, здатних суттєво вплинути на переформатування українського соціокультурного середовища.

Україна також має ухвалити законодавчі зміни, які зроблять неможливим повернення громадян України, залучених окупантами до складу російської армії, на територію держави-агресора у рамках обміну військовополоненими.

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЗМІН

Етнополітичний аспект соціокультурних змін у суспільстві виявляється динамікою політичних взаємозв'язків осіб, їх груп і спільнот, утворених ними неурядових об'єднань, а також національних і зарубіжних інституцій державної влади, наддержавних (міжнародних) організацій та їх посадовців стосовно етнічних цінностей, інтересів, цілей та ідентичностей.

Агресія Росії проти України, яка триває від 2014 року, започаткувала четверту біфуркаційну етнополітичну кризу у сучасній українській історії. Як і три попередні, ця криза поставила громадян перед викликом-вибором: або відмова від національно-державницьких цінностей і національно-громадянської самоповаги, або єднання заради суверенітету країни і захист своєї національно-громадянської гідності. Українці обрали другу альтернативу. Цей вибір прискорив якісний і кількісний розвиток інклюзивної української нації як спільноти громадян української та інших етнічних ідентичностей (національностей), відмінних мовних переваг, культурних традицій, релігійних переконань і конфесій тощо. Етнічним осердям, що єднає та гуртує цю багатоскладовість, стали спільні національно-громадянські цінності: державна незалежність України; українське громадянство як пріоритетна соціальна самоідентифікація, порівняно з етнічною, локальною, геополітичною та ін.; гордість за належність до спільноти громадян України; патріотизм, у тому числі готовність захищати Батьківщину; прихильність / повага до української мови як рідної та державної; прихильність / повага до українських культурних традицій.

Повномасштабне воєнне вторгнення Росії в Україну 2022 року стало безпрецедентним шоком для нації та її соціокультурного простору. Цей шок вони витримали й тримають. Однак спричинена війною етнополітична криза завершиться нескоро. А подолання її наслідків потребуватиме безпрецедентних зусиль, а ще більше – адекватних оцінок змін, що відбуваються, та системних дій, базованих на знанні.

Етнополітичний аспект соціокультурних змін у демографічному вимірі. У країні скорочується чисельність носіїв українських національно-громадянської, етнічних та інших соціокультурних ідентичностей і цінностей. Схвалена урядом у вересні 2024 року Стратегія демографічного розвитку України на період до 2040 року містить оціночні дані про 42 млн населення держави в її міжнародно визнаних кордонах станом на 1 січня 2022 року. Від початку повномасштабного воєнного вторгнення у лютому цього року й до липня 2024 року оціночна величина цього показника зменшилася до 35,8 млн осіб. До 31,1 млн зменшилася кількість людей на територіях, де органи державної влади здійснюють свої повноваження у повному обсязі. Серед них – понад 4,6 млн тільки зареєстрованих ВПО з територій, які тимчасово окуповані ворогом.

Станом на 2 вересня 2025 року за кордоном зареєстровано понад 5,698 млн українських біженців, з них 5,137 млн у Європі (90,2% від загальної кількості), 560,56 тис. – на інших континентах. Однак не всі вибули з України проходили процедуру реєстрації, тому їх набагато більше.

Дані про кількість громадян (включно з дітьми), які після 24 лютого 2022 року внаслідок різних причин залишилися на ТОТ або опинилися на території агресора, верифікувати неможливо. У різних джерелах називають величини від майже 3 до понад 5 млн.

В умовах повномасштабної війни збільшилися втрати серед військовослужбовців Сил оборони України та цивільного населення.

Близька до катастрофічної динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності. За час війни він опустився нижче 1 (одиниці) на одну жінку (у 2012 році він становив 1,53, у 2020 – 1,22). Тим часом для простого відтворення населення цей коефіцієнт має сягати 2,2.

Країна потребуватиме іноземних трудових іммігрантів. Ідентитети більшості з них істотно різнитимуться з українськими.

Сучасна демографічна динаміка підриває спроможність соціуму і нації до збереження, самовідтворення та розвитку власних і соціокультурних ідентичностей.

Етнополітична фрагментація українського соціокультурного простору. Цей простір є динамічною системою багатосуб'єктних взаємозв'язків, які формують, підтримують і розвивають

культурну унікальність суспільства, його цінності й традиції, мовні, етнічні, гендерні, громадянські та інші ідентичності, що впливають на індивідуальну та колективну поведінку людей. В Україні цей простір розділила війна.

На тимчасово окупованих українських і на територіях РФ путінський режим без обмежень застосовує щодо громадян України, передовсім етнічних українців та осіб, які належать до корінних народів і національних меншин, усілякі насильницькі (репресивні) й ненасильницькі інструменти та механізми тотальної деукраїнізації та соціокультурної русифікації. Серед цих інструментів і механізмів – кваліфіковані ПАРС як акти геноциду депортації, примусові переміщення та "перевиховання" українських дітей; репресії носіїв українських етнічної, культурної, мовної та інших ідентичностей; ідеологічні й пропагандистські проекти, які реалізуються ресурсами медіа, соціальних мереж, закладів культури, освіти, церков і релігійних громад, позірно неурядових об'єднань та інших інституцій.

Одночасно реалізуються заходи з зросійщення українців шляхом утягування їх у російський політичний та юридичний простори примусом і заохоченням до набуття громадянства РФ, залученням до участі у "виборах" окупаційної влади, постановкою на військовий облік і мобілізацією до ворожого війська тощо. На ТОТ присилають переселенців із російських регіонів.

Відмінні етнополітичні виклики формуються й посилюються у сегменті національного соціокультурного простору, уособлюваного вимушеними зовнішніми мігрантами війни (ЗМВ), трудовими мігрантами та іншими громадянами України за кордоном. Ці виклики подібні й водночас відмінні повсюдно, де українці знайшли притулок і можливість працювати.

Стан і динаміка їхньої мовної, етнокультурної та інших ідентичностей помітно інша, аніж на контрольованих урядом територіях держави. Серед ЗМВ переважають вихідці зі Сходу, Півдня і Центру України, де частка етнічних руских і "русскомовних" завжди була вищою, аніж пересічно в країні. Багато з них стали частіше вживати українську мову, дистанціюються від "русскомовного" контенту в кіно, музиці та літературі, відмовилися від

спілкування з людьми проросійських поглядів. Однак "русскомовність" зберігається, а деінде й укріплюється, зокрема в Литві та Молдові, де вона поширена серед місцевого населення. Це полегшує інтеграцію українців у тамтешні економічний і соціокультурний простори.

Тим часом саме мовні бар'єри респонденти виокремлюють серед головних причин поганої адаптації мігрантів до нового середовища. Це спонукає дорослих опановувати державні мови та поведінкову й іншу культуру країн перебування, а також заохочувати до цього дітей, щоб вони здобували якісну освіту й запобігали загрози стигматизації у молодіжному та інших нових для них середовищах.

Водночас переважна більшість мігрантів зберігає зв'язки із родичами та друзями в Україні, донатить на потреби Сил оборони, бере участь у гуманітарних проєктах і публічних заходах проукраїнської спрямованості тощо. Така активність є важливою ознакою їх належності до інклюзивної української нації.

Ця ознака зберігається попри те, що з-поміж біженців збільшуються частки людей, схильних залишатися за кордоном тривалий час або й назавжди. Близько третини з них спонукає до цього втрата житла на Батьківщині. Багатьох непокоять вірогідні проблеми із працевлаштуванням та низьким рівнем оплати праці вдома, очікування недоброзичливого ставлення з боку співвітчизників, які переживають жакіття й негаразди війни удома.

Суперечливі етнополітичні зміни відбуваються в соціокультурному просторі українських територій, на яких інституції державного урядування мають можливість повною мірою виконувати свої повноваження.

За умови врахування низки обмежень, найбільш наближеним до реалій джерелом інформації про зміни були й залишаються результати якісних і кількісних опитувань. Вони показують збільшення частки громадян, які визначаються українцями за національністю, та зменшення частки росскіх і біетнорів. Питома вага осіб іншої етнічної належності невелика, вона змінюється у межах похибки при тому, що роль корінних народів і національних меншин у соціокультурному просторі України історично була і є значимою.

Людей, які називають українську мову рідною та спілкуються нею у родині, професійній діяльності та інших сферах, стає більше. Помітно зменшилася частка "рускомовців". Близько чверті використовують українську й російську однаковою мірою. Більшість позитивно оцінює заміну українськими топонімами назв русско-російського та радянського походження, гордиться національною символікою та історією, вважає себе патріотами України і пов'язує з Україною своє майбутнє.

Розширилося коло громадян різних етнічних та інших ідентичностей з відчуттям і усвідомленням належності до української нації як інклюзивної (плюралістичної) громадянської спільноти. При цьому "негромадянські" ідентифікаційні маркери (відчуття належності до країни, певного етносу, регіону, громади та ін.) не втратили значущості.

На другому році повномасштабної війни дещо збільшилася частка респондентів, які належність до української нації визначають за етноукраїнським походженням (примордіальною / споконвічною ознакою кровноспорідненості поколінь) та/або за критеріями українськомовного спілкування, дотримання українських національних традицій і виховання згідно з ними своїх дітей (етнокультурною ознакою).

Серед вірогідних причин збільшення прихильників етнізованих трактувань – зрозуміле бажання українців відмежуватися від усього, що пов'язане з "руським міром" і російськістю. До аргументів такої вірогідності можна віднести виявлений уперше в 2023 році феномен, якого в Україні не спостерігали упродовж десятиліть моніторингу дистанційованості між різними етнічними групами та спільнотами, а саме – ксенофобне ставлення до співгромадян руських за національністю. Таке ставлення присутнє, попри те, що українські руські і "рускомовні" мало відрізняються або й не відрізняються від етнічних українців і громадян усіх інших національностей. Вони так само негативно ставляться до Росії та росіян, беруть участь в опорі агресії на фронті й у тилу, у волонтерському русі та ін. Окрім того, війна показала, що ворогами, зрадниками і колаборантами можуть бути особи будь-якої етнічної, культурної чи мовної ідентичності – української також.

Етнізоване уявлення нації може бути як нейтральним, так і лояльним до етнічної інакшості. Також воно може бути потенційно конфліктогенним, якщо набуває ознак "етноцентризму". Рівень етноцентризму в Україні вивчали за результатами відповідей на запитання, "наскільки людина вірить, що лише етнічні українці повинні мати право голосу в політичних справах, лише люди, які розмовляють українською, можуть називатися українцями і що українці кращі за інші національності". Цей рівень виявився невисоким, порівняно з рівнем української громадянської (плюралістичної) національної ідентичності, але таким, що потребує уваги для запобігання напрузі й конфліктності в суспільстві.

Означені та інші етнополітичні аспекти змін в українському соціокультурному просторі є проблемами-викликами. Вони потребують адекватних відповідей від інституцій державної влади, місцевого самоврядування та громадянського суспільства.

Важливо усунути суперечності чинного законодавства у частині трьох відмінних трактувань української нації та національної ідентичності, орієнтуючись на рекомендацію ПАРЕ "інтегрувати всіх своїх громадян, незалежно від їхнього етнокультурного походження, у громадянський багатокультурний організм і припинити визначати та організовувати себе виключно етнічними або виключно громадянськими державами"¹.

З метою оптимізації правових регуляторів етнополітичних відносин у суспільстві та його соціокультурному сегменті розробити й ухвалити закон про Основи державної етнополітики України (або: про Стратегію етнополітичного розвитку України), а відтак привести інші профільні нормативно-правові акти у відповідність із цим законом.

Для відновлення й розвитку соціодемографічного потенціалу властивих українському суспільству ідентичностей (етноукраїнської та інших етнічних, а також спільної національно-громадянської) та на розвиток чинної Стратегії демографічного розвитку України розробити, ухвалити та почати реалізовувати державні

¹ The concept of "nation". Recommendation 1735. (2006). Parliamentary Assembly. Council of Europe. <https://pace.coe.int/en/files/17407>

програми, які заохочуватимуть зовнішніх мігрантів війни повертатися на Батьківщину й реінтегруватися в динамічний соціокультурний простір держави, а також сприятимуть посиленню інтеграції в цей простір внутрішньо переміщених осіб. Серед таких програм пріоритетними мають стати програми забезпечення роботою та житлом тих, хто цього потребує.

Мобілізувати потенціал державних і недержавних інституцій для налагодження системних інформаційних та інших зв'язків з українськими громадянами на ТОТ і в РФ.

У рамках політики залучення трудових іммігрантів розробити програми їх етнополітичної соціалізації та інтеграції в український соціокультурний простір.

РОСІЙСЬКА ВОЄННА АГРЕСІЯ І НАЦІОНАЛЬНА ПAM'ЯТЬ: ПЕРЕОЦІНКА МИНУЛОГО

З початком повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну у 2022 році українське суспільство переживає глибоку трансформацію. Не лише у політичному, економічному, соціальному, релігійному вимірах, але й у сфері колективної пам'яті. Російська агресія стала каталізатором масового переосмислення історії, особливо відносин з Росією, радянського минулого, а також ролі національних героїв та радикальну зміну символічного простору. Війна перетворила пам'ять на поле боротьби – не лише зі зброєю, а й зі словами, символами, назвами.

Російська воєнна агресія відкоригувала погляди українців на минуле України і до певної міри змінила сам спосіб пригадування минулого. До того ж, починаючи з 2014 року сформувалася нова пам'ять – *пам'ять про війну*. Вона відсунула на другий план чимало дискусійних питань, мнемонічних конфліктів, що вирували зовсім нещодавно в Україні. Існує чимало публікацій, присвячених феномену політики пам'яті. Натомість доба війни, розпочатої Росією проти України у 2014 році і посиленої у 2022 році, ще потребує уваги. Цю роботу вже розпочато і можна виокремити ключові напрями досліджень.

Насамперед ідеться про руйнування міфу про те, що росккіє і українці – "один народ". Українсько-російські взаємини мають багатовікову історію, позначену домінуванням Росії. Починаючи з XVII століття українські землі поступово втрачали автономію у складі Російської імперії, а згодом – Радянського Союзу. Російська історіографія століттями нав'язувала маргіналізований образ України як "молодшого брата", підпорядкованого "великоросійському" центру. Поняття "єдиного народу" та "спільної історії" стали ідеологічною зброєю, яка підривала право українців на власну ідентичність.

Після розпаду СРСР ці міфи не зникли, а трансформувалися у політичні й культурні впливи: через медіа, церкву, імперське "есперанто" (руську мову) й радянську спадщину. Саме на цьому ґрунті Росія збудувала свою агресивну політику щодо України,

прикриваючись боротьбою з "неонацизмом" і "історичною справедливістю".

Воєнні злочини, обстріли цивільних, знищення міст і культурної спадщини, фільтраційні табори та масові вбивства змінили суспільне сприйняття Росії. За умов глибокої травми українське суспільство почало активно шукати відповіді у власному минулому. Чому це стало можливим? Якими були історичні передумови? Що ми пропустили чи проігнорували?

Так виникла потреба у перегляді національної пам'яті. Так значно поширилося розуміння того, що Російська імперія насправді завжди об'єднувала народи обманом, кров'ю, насильством. Відтак розмови про "один народ" – це не балаканина. Це реальна смертельна загроза. Стало абсолютно зрозуміло: імперія нагробованих земель, яка плекає ненависть до усього світу і прагне бути загрозою для нього – ось, що таке реальна Росія. Цим імпліцитно пишався, пишається і буде пишатися російський народ. Усвідомлення цього форсувала війна, і це вплинуло на зміни у національній пам'яті України.

Наступною помітною зміною у національній пам'яті стало розвінчання Переяславської легенди. Насамперед йдеться про реальне значення і контекст Переяславської ради, що відбулася у січні 1654 року. Російська пропаганда різних часів акцентувала усі ті моменти, що наближали Україну до Московщини – Росії, а при цьому замовчували усе те, що Україну від Росії віддаляло. Виходило так, що Богдан Хмельницький трохи не з колиски мріяв про возз'єднання "з братнім русским народом". Російська агресія принесла незаперечні докази того, що росіяни консолідують свою націю на основі українофобії. Обвинувачення українців (тобто колишніх братів) у "мазепинщині, петлюрівщині або бандерівщині" стали нормою в Росії і підставою для геноцидної війни. За цих умов Переяславський міф, тобто наратив про віковічну дружбу рускiх і українців, як своєрідний Карфаген, мав бути зруйнованим. Так і сталось. Соціологічні опитування у червні 2024 року показали, що ідея історичного братерства між українцями та рускiми в українському суспільстві поступово втратила підтримку.

Сучасна російська афірмативна історіографія вбачає в українцях не більш як етнічну химеру, що виникла внаслідок духовно-психологічної і культурної мутації, а українській історичній науці взагалі відмовляють у праві на існування. Російські політики стверджують, що українці не народ і Україна – не держава. Війна виразно показала першоімпульс таких тверджень: Росія прагне тотально знищити і українців, і Українську державу.

Якісним виявом змін національної пам'яті стало переосмислення неорадянського гранд-нарративу, згідно з яким світ має повернутися до Ялтинсько-Потсдамської системи розподілу сфер впливу. При тому Росія зображує себе головним переможцем Другої світової війни і через це нібито має право входити до клубу найвпливовіших країн світу. Культ і міфи "Великої Вітчизняної війни" поширювалися Л. Брежнєвим починаючи з середини 1960-х років, а за часів В. Путіна пропаганда зробила їх новою релігією владного режиму. Як слушно зауважують дослідники, мілітарний міф має важливе значення для виховання у росіян почуття власної ексклюзивності.

Важливим компонентом цього міфу стало уславлення Й. Сталіна, а путінське керівництво обрало своєю ідеологічною основою "оксамитовий сталінізм". Цей міф дозволяє відвертати увагу від злочинів проти людяності, вчинених Й. Сталіним та його клевретами. За оцінкою дослідників, "оксамитовий сталінізм", замаскований під патріотизм, залишається старою сумішшю російського православ'я, державного націоналізму та самодержавства (Т. Кузьо).

Формуючи відверто "політичну" пам'ять про Другу світову війну, путінська Росія сама собі відводить ключову роль у розгромі нацизму. Така ретроспективна експансія (привласнення чужої спадщини), приватизація перемоги над Німеччиною, як усієї пережитої народами Радянського Союзу біди, є нічим іншим, як готовністю відмовлятися від раніше ним же проklamованих тез про "дружбу народів", "братерство", "єдність" тощо, заради теперішніх антиукраїнських мобілізаційно-пропагандистських нарративів. Нині кремлівський диктатор ворога собі і своїй країні вигадав. Тепер, безжально руйнуючи мирні міста, містечка, селища і села,

"воюючи" з лікарнями, дитсадками, пологовими будинками, навчальними закладами, готелями, кафе, торговельними центрами, намагаючись "стерти" Україну, Кремль воює з вигаданими нацистами.

Як наслідок, осмислення підсумків Другої світової війни тепер в Україні відбувається з геть іншого ракурсу. Війна Росії проти України, розпочата у 2014 році безсумнівно зумовить остаточний крах міфу "Великої Вітчизняної війни". Дискурс "великої Перемоги" вже девальвований новітніми злочинами росіян і тими, що їх вони ще встигнуть накоїти. Ці злочини ефективно працюють на дерусифікацію історії Другої світової війни, на відновлення реалістичних уявлень про цю трагедію.

Публікації про зміну героїв в українському історичному каноні вказують на динамічний процес, що відображає як історичні трансформації, так і сучасні виклики. Від козацьких ватажків і гайдамацьких лідерів до сучасних захисників України, образ героя еволюціонує, зберігаючи ключові риси – патріотизм, жертвність і боротьбу за свободу. В сучасних умовах канон і далі змінюється під впливом суспільного запиту, зокрема через потребу вшанування сучасних героїв, таких як учасники війни з Росією.

Як показують результати соціологічних досліджень, у ставленні до більшості історичних постатей, серед жителів України спостерігається консенсус: більшість українців в усіх соціально-демографічних категоріях та в усіх регіонах України (із невеликими відмінностями) мають позитивне ставлення до українських історичних постатей, що відіграли роль у становленні української нації та української держави, і різко негативно сприймають російських / радянських політичних лідерів та діячів.

Деякі постаті, як-от гетьмани (тут найбільш виразний приклад Іван Мазепа), діячі національно-визвольних змагань (наприклад, Симон Петлюра), діячі ОУН (серед них слід виокремити Степана Бандеру і Романа Шухевича), отримують нове трактування в дослідженнях науковців та публіцистиці.

Російсько-українська війна стала не лише збройним конфліктом, а й глибоким цивілізаційним зламом, який зачепив усі сфери життя українського суспільства. Серед них особливе місце

належить національній пам'яті – колективному осмисленню минулого, що формує уявлення про ідентичність, справедливість і національну гідність. Сучасна війна з Росією змусила українців поновому поглянути на власну історію, переглянути усталені міфи та символи, переоцінити ролі історичних постатей і подій.

Деконструкція міфу про те, що українці та росккіє – "один народ", сталася через комплекс історичних, культурних, політичних і соціальних чинників, які підкреслили відмінності між цими народами та спростували ідею їхньої єдності, нав'язувану століттями, зокрема російською імперською та радянською пропагандою. В Україні активно відбувається процес деколонізації, який включає перегляд історичних наративів, демонтаж пам'ятників, пов'язаних із російським імперіалізмом, і популяризацію української культури. Це сприяло усвідомленню, що міф про "один народ" був інструментом імперської політики Росії для придушення української ідентичності.

Війна виразно підкреслила історичне право України на захист власного суверенітету і власних цінностей. Пережиті Україною два Майдани і російська воєнна агресія змінили уявлення українців про багатьох визначних історичних діячів. Дедалі більше українців почали визнавати внесок борців за незалежність: від гетьманів козацької доби до діячів визвольного руху ХХ століття. Особи, які раніше були маргіналізованими або табуйованими, тепер стають частиною офіційного історичного наративу, частиною колективної пам'яті та історичної свідомості.

Стимульоване російською агресією переосмислення історичного минулого України має бути продовжене за умов війни і в поствоєнний час. При тому необхідно з'ясувати, які моделі історичної пам'яті існують в українському суспільстві та як вони співвідносяться одна з одною, що важливо, зокрема, з перспективи практичних проблем: чи можливий розкол українського суспільства довкола питань історичної пам'яті, чи існує єдина модель пам'яті, яка була б функційно відповідною для українського суспільства, і чи є інші моделі дисфункційними. У цій сфері дослідження має відіграти свою роль Український інститут національної пам'яті, який міг би пропонувати дослідницькі проекти і відігравати роль координатора.

Війна загострює сприйняття історії, роблячи її більш особистою та актуальною, перетворюючи минулі конфлікти на дзеркало сьогодення та формуючи нові оповідання про боротьбу за виживання, свободу та ідентичність. Вона викликає глибокі емоції, спонукає до перегляду цінностей та майбутнього, а також впливає на культурний ландшафт, породжуючи нові мистецькі та літературні твори, що осмислюють жахи війни та прагнення до миру. Водночас не набули необхідного резонансного (йдеться насамперед про кінематограф і телебачення) мистецького потрактування міфи про руських і українців як "один народ", про нібито віковичне прагнення українців до об'єднання з Росією (Переяславський синдром). Очевидною є необхідність створення виразних і якісних творів про роль українців у Другій світовій війні. Це практично допомагатиме спростуванню і дистанціюванню від російських наративів, націлених, крім іншого, на дискредитацію України та українців під час боротьби з нацизмом. Видається, що у цій справі потрібною була б спеціальна державна програма, частиною якої може бути осмислення подій поточної війни.

Доцільно внести до Закону України "Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу" кілька уточнень. Закон вводить багато нових термінів – "історична антиукраїнська пропаганда", "злочини проти Українського народу", "місце пам'яті Українського народу" тощо. Така широта формулювань дає великий простір для інтерпретацій, що може призвести до зловживань або політичного тиску, коли будь-яка дискусія або критика історичних подій трактуватиметься як "антиукраїнська пропаганда". Закон прямо визначає державну політику щодо національної пам'яті як частину національної безпеки. Це підсилює зв'язок історії з державним інтересом, що може призвести до того, що історики відчуватимуть тиск або самоцензуру. Залежно від того, як буде реалізовуватися / інтерпретуватися, закон може дати інститутам державної пам'яті (наприклад, Українському інституту національної пам'яті) занадто велику владу у визначенні, що є правильною історичною пам'яттю, хто і що "відомо недостовірне". Це може зменшувати роль незалежних дослідників, місцевих громад або меншин у формуванні пам'яті, якщо їхні версії історії не "узгоджуються" з офіційною позицією.

У сучасних умовах чимало українських історичних акторів отримують нове прочитання. Найяскравіші приклади з ХХ століття – Степан Бандера і Роман Шухевич. Деякі західні дослідники вважають, що після Помаранчевої революції президент В. Ющенко розпочав масштабний проєкт реабілітації ОУН та її збройного крила – УПА, а після Революції Гідності та вторгнення Росії в Україну у 2014 році було здійснено більш систематичну спробу утвердити ці організації як "центральний елемент нового історичного канону"². Звісно, це перебільшення, але воно нагадує про необхідність пам'ятати, що історичні питання часто перетинаються з пам'яттю інших народів, сусідніх країн. Тут ідеться про Польщу, де спостерігаються антибандерівські настрої, що інструменталізуються насамперед правими політиками. Справа не тільки в тому, що "забувають" про те, що близько 450 тисяч поляків служили у Вермахті, не говорячи вже про інші форми польської колаборації під час Другої світової війни. Справа ще й у тому, що, наприклад, відсутнє розуміння С. Бандери як конкретної людини і діяча і С. Бандери як символу боротьби за незалежність України. Глибоко хибним є уявлення (поширене не лише в Польщі), що С. Бандера користувався і користується популярністю в усіх регіонах України, а в українських школах змалечку виховують бандерівців. Це не зовсім так, а точніше – зовсім не так. В оцінках С. Бандери є і повинні бути різні підходи і нюанси. Якщо згаданий у попередньому пункті Закон України дає право одноосібно визначати, що є "історичною правдою", це може спричинити протиріччя з міжнародними партнерами, сусідами або меншинними групами в Україні. Про це слід не лише пам'ятати, а й налагоджувати діалог про амбівалентні постаті в історії України з науковцями сусідніх країн. Якщо говорити про Польщу і Україну, то йдеться конкретно про відродження роботи Польсько-українського форуму істориків.

² Rudling, P. A., & Umland, A. (2024). (Hrsg.). *Tarnished Heroes. The Organization of Ukrainian Nationalists in the Memory Politics of Post-Soviet Ukraine*. Hannover: ibidem Press.

ВИСНОВКИ

Сучасна російсько-українська війна зумовила масштабні соціокультурні трансформації в Україні зі зміною певних життєвих пріоритетів громадян, формуванням нових практик поведінки, пов'язаних із необхідністю швидко реагувати на виклики та загрози. В умовах війни одночасно із посиленням увагу до виживання та безпеки набули піднесення патріотизм та солідарність нації.

На початку локального періоду російсько-української війни громадяни переважно продемонстрували єдність у прагненні зберегти мир на теренах України віддаючи перевагу розв'язанню усіх спірних питань шляхом перемовин. Абсолютна більшість учасників виступів під час Революції Гідності (як майданівців, так і антимайданівців) не бажала загострення ситуації, намагаючись переконати опонентів у своїй правоті шляхом налагодження діалогу. При тому для абсолютної більшості громадян України "мовне питання" не перебувало серед пріоритетних. Відмінності в оцінках діяльності певних політиків чи політичних сил, подій чи фактів історичного минулого, спрямування вектору зовнішньої політики чи визначення перспектив економічного розвитку країни не спричинили збройного протистояння на теренах держави. Українці вкотре виявляли толерантність як цивілізаційну ознаку сучасного демократичного суспільства. У збройне протистояння громадяни України були втягнуті діями РФ, зацікавленої у ліквідації Української державності.

Дослідження підтвердило гіпотезу про існування відмінностей у характері соціокультурних трансформацій в Україні під впливом російсько-української війни впродовж локального та повномасштабного її періодів.

Упродовж локального періоду російсько-української війни більшість українських громадян не сприймала її як екзистенційне для України протистояння. Проте повномасштабне воєнне вторгнення РФ яскраво продемонструвало, що Росія прагне знищити Українську державу.

Дослідження підтвердило гіпотезу про доцільність розрізнення "руської" і "російської" загроз національним цінностям. Таке

розрізнення дозволяє сформувати "матрицю впливів", комплексну національну безпекову стратегію, та забезпечує ефективніше управління ризиками. Система руйнування духовних та моральних цінностей України заснована на підпорядкуванні людини державним інтересам. Системна руйнація культурних цінностей спрямована на знищення культурного коду українців, а руйнація політичних і громадянських цінностей – на тотальну зачистку тимчасово окупованих територій України від традицій і артефактів української політичної присутності, на дестабілізацію політичної ситуації у державі, на руйнацію й дискредитацію українських демократичних традицій та інституцій. Руйнація соціальних цінностей спрямована на руйнування соціального розвитку України через розрив родинних зв'язків, руйнування сімей тощо.

"Російська" загроза національним цінностям України реалізується через діяльність державного апарату РФ і пов'язана із втіленням у життя політики "рашизму", а "русская" загроза – це, по-суті, екзистенційна "війна за душі", яка заснована на поширенні ідей "русского міра". Метою таких загроз є знищення України як держави та українців як нації, що обумовлює узгоджену реалізацію "російської" та "русскої" загроз.

Війна змінила життєві пріоритети більшості українців. Повномасштабне воєнне вторгнення РФ зумовило небачене раніше гуртування громадян, їхнє глибше і повніше ототожнення із цінностями свободи, гідності, солідарності, справедливості за зростання соціального оптимізму. У 2022 році це зумовило піднесення добровольчого та волонтерського рухів, зміцнення горизонтальних зв'язків у суспільстві, коли громадяни об'єднувалися для прискореного і якісного вирішення проблем, які перед ними поставила війна. Таке єднання допомагало забезпечити збори коштів на потреби ЗСУ, евакуацію жителів із зони бойових дій, релокацію виробничих потужностей, допомогу тим, хто постраждав від ворожих обстрілів, протидію ворогу у інформаційному протистоянні тощо. Була сформована консенсусна модель ідентичності, яка спиралась на громадянську солідарність та відповідальність. В умовах повномасштабної війни поряд із підвищенням національної самосвідомості українців відбувся розрив із залишками імперської

ідентичності. На початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україні суттєво зріс рівень підтримки європейської та євроатлантичної інтеграції. Водночас був збережений і попит на сильного лідера країни, здатного забезпечити виважене керівництво у складних воєнних умовах.

Проте в Україні стала помітною неспроможність держави задовольнити запит суспільства на інституційне забезпечення підставових цінностей. Пострадянські українські еліти не бажали відмовлятися від корупційних схем, ухвалення законів в інтересах певних великих фінансово-промислових груп, рейдерства, саботування діяльності наглядових рад та громадських комісій, що перевіряють добросесність кандидатів на певні посади, а також від спроб руйнування антикорупційних органів. Не вдалося визначити й чітких та однакових для усіх правил військової та трудової мобілізації. У минуле не відійшли спроби розкрадання гуманітарної допомоги, привласнення коштів, зібраних громадянами на потреби ЗСУ, махінації із виконанням державних замовлень на постачання зброї та військового спорядження, на спорудження ліній укріплень чи захисту об'єктів енергетичної структури від ударів ворога. Ні загроза поразки у війні, ні перспектива вступу України до престижного клубу розвинених європейських країн не спонукали пострадянських політиків до відмови від звичних поведінкових практик.

Водночас абсолютна більшість громадян усвідомила, що у випадку поразки у війні з РФ не буде ні України, ні українців. Сильна українська ідентичність постала своєрідною "зброєю", яка підвищує здатність країни протистояти зовнішній агресії, є вагомим засобом забезпечення її суб'єктності на міжнародній арені та гарантування подальшого існування.

В умовах війни росла кількість громадян різних етнічних та інших ідентичностей, які усвідомлюють належність до української нації як інклюзивної (плюралістичної) громадянської спільноти. У складних умовах війни громадяни України дедалі менше зважають на етнічне походження, проте гуртуються навколо ідеї збереження держави та розуміння, що війна не залишає українцям іншого

вибору як стати європейською країною не лише на словах, а й в інституційних практиках.

Сучасна російсько-українська війна змусила українців до нового погляду на власну історію. Відбулося переосмислення та переоцінка ролі окремих історичних постатей і подій, були переглянуті деякі усталені міфи та символи. В умовах війни мала місце деконструкція міфу про те, що українці і руськіє – "один народ". Це сталося через комплекс історичних, культурних, політичних і соціальних чинників, які спростували ідею їхньої єдності та сприяли усвідомленню того факту, що міф про "один народ" був інструментом імперської політики Росії для придушення української ідентичності.

На відміну від локального періоду війни на початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ був сформований потужний запит на вихід України з-під впливу російського соціокультурного середовища. Геноцидні практики РФ обумовили зміну сприйняття Росії як цивілізованої країни, громадяни якої поділяють загальнолюдські цінності. Відбувся розрив родинних та дружніх зв'язків із громадянами РФ та переосмислення сутнісних характеристик впливу російського соціокультурного середовища поза межами цієї країни. У 2023 році було навіть зафіксоване ксенофобне ставлення до співгромадян "руських" за національністю. Таке ставлення мало місце без огляду на те, що "руськіє" і "рускомовні" громадяни України переважно негативно ставляться до РФ та її громадян, беруть активну участь у організації відсічі агресору, а серед зрадників та колаборантів є особи різних етнічної, культурної та мовної ідентичностей.

На початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ різко зросла кількість тих українців, які, використовуючи до того у побутовому спілкуванні російську і українську мови, вирішили перейти виключно на українську мову спілкування. Проте з часом мав місце і зворотній процес, коли ті, хто тривалий час спілкувався двома мовами, стали більше спілкуватися російською. Ймовірно, що це відбулося під впливом ефекту "звикання" до війни та недостатньої ефективності державної мовної політики.

Війна призвела до появи в Україні тимчасово окупованих територій, населення яких перебуває під панівним впливом російського соціокультурного середовища. Його вплив під час локального періоду війни сприяв формуванню у населення тимчасово окупованих територій антиукраїнських настроїв, що сприяло залученню частини місцевих жителів до складу підконтрольних РФ незаконних збройних формувань. Крім того, такий вплив сприяв мілітаризації свідомості населення ТОТ, коли військові цінності, логіка та дисципліна проникають у суспільну свідомість, де нормою стають готовність до участі у бойових діях, жорстокість, підпорядкування та ігнорування цивільних пріоритетів заради військової ефективності. З часом це дозволило залучити порівняно велику кількість населення ТОТ до участі у повномасштабній війні РФ проти України. Про масштаби такого залучення свідчить те, що на осінь 2025 року кожен шостий військовополонений зі складу російської армії є українським громадянином.

В умовах війни відбулося скорочення кількості носіїв української національно-громадянської та етнічної ідентичності. Війна призвела до загибелі зростаючої кількості військовослужбовців ЗСУ та цивільних громадян, до масштабних міграцій населення, частина якого виїхала у пошуках безпечнішого місця перебування / проживання у межах держави, а інші – віддали перевагу виїзду за кордон. В умовах війни в Україні з'явився новий соціальний статус – внутрішньо переміщені особи, кількість яких під час повномасштабного воєнного вторгнення РФ суттєво зросла порівняно із локальним періодом війни.

Близькою до катастрофічної стала динаміка сумарного коефіцієнту народжуваності. Сучасна демографічна динаміка фактично ставить під сумнів спроможність соціуму і нації до збереження, самовідтворення та розвитку властивих їм соціокультурних ідентичностей.

Україна потребуватиме залучення іноземних трудових мігрантів, ідентитети яких переважно будуть істотно відрізнятися від українських, що визначає необхідність розробки спеціальних програм їх етнополітичної соціалізації та інтеграції в український соціокультурний простір.

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

**СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
В УКРАЇНІ ПІД ВПЛИВОМ ВІЙНИ**

Аналітична доповідь

Літературний редактор – С. Носова, М. Ковальова
Комп'ютерна верстка та макетування – Н. Лисенко

Підписано до друку 18.12.2025 р. Формат 60x84/16.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 3,5. Обл.-вид. арк. 2,75.
Папір офсетний. Наклад 50 прим. Зам. № 2355

Видавець Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса
вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел. +38 (044) 285-65-61.
www.ipiend.gov.ua; e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600.
Тел. +38 (067) 441-21-24; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.